

Річка Бог несла величні води тихо та спокійно через широчезні рівнини, порослі високими травами, між вкритими лісами пагорбами і заболоченими низинами. Подекуди з її берегів виростали скелі, а дно утворювало пороги, і тоді влітку вода бушувала, розносячи далеко-далеко шум та піну, й заспокоювалася лише навесні, коли танули сніги.

Її глибини були багаті рибою. Берегами шумів високий непролазний очерет, ховаючи всіляку звірину. На пагорби вибігали табуни оленів та диких коней, а різнобарвному птаству, що вкривало численні острови, здавалося, нема ліку. Воно гніздилося щовесни, здіймаючи галас, і коли опадало листя, відлітало зграями туди, куди текла річка. І лише величезний хижий птах залишався сидіти на скелі, час од часу розправляючи потужні крила, щоб із висоти польоту оглянути володіння.

Уздовж берегів жили люди. Одні орали землю, сіяли, будували хати та ловили рибу. Інші ночували просто неба, ганяючи степами нескінченні табуни коней та овець, їли майже сире м'ясо, раз у раз зазіхаючи на володіння землеробів. Вони налітали, немов сарана, палили хати, забираючи зі собою бранців, і зникали безслідно, розчиняючись у безмежних степах під нещадно палючим сонцем.

Річка Бог народжувалася десь дуже далеко, там, де сідало сонце, і текла вниз, туди, де воно безжально пекло, а приймаючи до себе менші річки, ставала ширшою та сильнішою. Здавалося, цьому нема кінця. Власне, так воно і було, адже десь там, ще далі, куди не міг сягнути навіть погляд хижого птаха, вона вливалась у безкрайне синє море, даючи життя і йому. А отже, не помирала — навпаки, була вічною, наче Бог.

Птахи, звірина, люди, вбиваючи одне одного, усі разом тяглися, притискалися, линули до річки, адже усім їм вона дарувала захист, воду та їжу — тобто саме життя.

* * *

Шестеро хлопців на галявині збиралися влаштувати бійку. Полян відкинув подалі гілку, що могла б завадити під час сутички, і ще раз обдивився навколо, погладжуючи долонею виструганий патик, схожий на шаблю.

— Ну, готові, чи як? — не зрозумів Данило, дужий парубок п'ятнадцяти років, схожий на дорослого мужа.

Його карк, грубий, наче у вола, швидко обертав головою, проте остання наче й не бажала крутитися через його товщину, а погляд висловлював обурення. Чому, мовляв, так довго? Схотіли битися — бийтеся! Ще торік на верхній губі Данила пробилися на заздрість хлопцям перші ріденькі вуса, які здалека добряче виднілися, і хлопець час від часу тягнув їх донизу, аби швидше росли та звисали, наче в дорослих.

— Готові, — відповів Яро, подивившись на Поляна. — Але... Щоб не надурив... Шаблі свої віддаси вже, якщо перемажемо. Зробиш потім чи ні — це ще не знати. Краще зразу.

Обоє озирнулися на інших, шукаючи підтримки. Один із хлопців, єдиний, хто був узутий, кивнув головою.

— Ну, гаразд уже, зразу — то зразу, — обридло скрикнув Данило, відходячи на кілька кроків та розминаючи плечі. — До бою!

Обоє його супротивників були жваві та жилисті, хоч і менші. Вони намагалися триматися так, щоб хтось увесь час опинявся за спиною в Данила, і тому не залишалося нічого іншого, як кидатися на переднього, відразу ж розвертаючись до заднього з наміром уразити. Та Яро з Полянком були обережні й намагалися насамперед вимотати дужого супротивника. Поєдинок більше нагадував вимахування паликами, ніж справжній бій на шаблях.

Утім, скінчилося все доволі швидко. Данило посунув проти Поляна, й коли Яро кинувся уперед, аби вразити ворога у спину, несподівано розвернувся і, збивши дерев'яною шаблею його палицю, іншою потрапив просто у голову. Хлопець упав на місці. Здолати сам на сам Поляна виявилося не важко. Кинувши другу шаблю, як вимагали умови двобою, Данило кількома сильними ударами завалив суперника і став зверху.

Бійка закінчилася. Хлопці позбиралися над Яром, розглядаючи рану. Голова біля неї напухла і звідти юшило. Радим — син мірошника, єдиний, хто мав на ногах поступи, майнувши у хащу, приніс кілька лопухів, аби притулити до побитого місця. Підійшов і переможець.

— Живий? Ну, тепер церковна десятина — твоя. Там легше. А тобі, — він повернувся до Поляна, — йти на панщину. Все як домовлялись.

Хлопці повсідалися навколо, заздрісно дивлячись на Данила, який і цього разу довів своє. Парубок поклав скинуту ще до бою сорочку і влігся, тербячи в зубах травинку. Решта крадькома поглядали на його широкі груди, що здіймалися догори спокійно та потужно. Очі заплющилися. Запала мовчанка.

— А Чихоня таки лазить до нас, — несподівано згадав ще один, наймолодший, якого звали Глібом.

— Точно, — підтримав Яро, потроху очунявши від болю та прикrostі поразки. — Ми удвох бачили. Він. Де вона, сука, такого вимацала?

— Заб'ю вражого сина... — не розплющуючи очей, промовив Данило.

— Та вона стара і груба, та Вістуня, — не зрозумів Радим. — Треба тобі?

— Вістуні сто літ не треба, — розмірено пояснив Данило, — а Чихоню заб'ю. Якого лиха на наш берег лазити?

— Справді, — підтримав Полян, — маєш там своїх. Нам що — дивитися на це? Чи, може, ще й свічку потримати?

Хлопці мляво загиготіли.

— Але підемо разом, — постановив Данило. — Я, звісно, міг би й сам, однак потім скажуть, ніби через Вістуню... А дівки моєї у всьому селі ще нема.

* * *

Князь Михайло увійшов до покоїв, де зазвичай прийма-ли гостей, у дорогому жупані та розшитих золотом чоботях. Ідучи навмисно галереєю замість навпростець, він споглядав у двір, і його пильне око запримітило чотирьох прип'ятих коней і трьох вояків. Отже, увійшов лише один. Одяг тих, які чекали, був брудний, а люди змучені. Та й коні виглядали не краще. В їхніх заплутаних гривах і важких рухах боків, на яких крізь шкіру добряче проступили ребра, вгадувалася далека виснажлива дорога.

— Дай тобі, Боже, здоров'я та доброї вдачі, великий княже! Хай береже тебе Господь від злого та поганого, — промовив гонець, низько кланяючись.

— І тобі земного блага, — стримано відпопів князь. — Ти хто будеш?

— Мене звати Осип Нещада, і я є сотником та наближеним слугою Великого Князя Костянтина Острозького, від якого привіз грамоту. Її маю передати тобі разом із низьким укланом.

Вклонившись удруге, гонець витягнув сувій і шанобливо простягнув його Михайлові.

Мовчки зламавши печатку, Глинський пробіг очима написані рядки і відклав грамоту на столик.

— Присядь, сотнику, бо з ніг упадеш. Князь Костянтин пише, що ти маєш говорити від його імені. Кажі, що повинен.

— Так. Але чи зможеш ти, Великий Княже, говорити зі мною, наче моїми вустами промовляє сам Великий Гетьман, а вуха йогочують моїми?

— Довіра князя Костянтина до прислуги мене вражає. А чому він не написав у грамоті те, що хотів?

— Довіру свого князя я завоював, коли здався московитам, побачивши, що він потрапив у полон, — стримано відповів сотник. — А паперові, Великий Княже, не кожну таємницю можна довірити.

— Довірити не можна нічого й нікому, — поблажливо всміхнувся Глинський на другу частину промови гінця, пропустивши повз вуха першу. — Кат розв'яже твого язика не гірше, ніж мої руки розгорнули сувій.

— Я у твоїй владі, найсвітліший, — цього разу Нещада лише трохи нахилив голову. — Твоя воля зробити це.

— Ти надто сміливий, — невдоволено мовив князь. — Утім, хтозна, може, й до того ще дійде. Говори! Нас ніхто не чує.

— Великий Княже, мій правитель та володар, князь Острозький Костянтин четвертий рік мучиться у московському полоні. На Русі це добре відомо. Не знають іншого — тепер князь Костянтин уже не бранець. Перед Покровою він склав присягу на вірність московському цареві Василю і тепер може не лише вільно пересуватися — цар московитів надав йому великі земельні володіння й призначив одним зі своїх полководців. Нині князь Костянтин на чолі чималого війська охороняє межі Московії, як і звелів цар Василій.

— Твій господар послав тебе до мене, щоби повідомити про свою зраду? — зовні байдуже зауважив Михайло.

— Великий Княже, про зраду не йдеться, хоча так тепер до пори до часу вважатимуть у Русі.

— А як це назвати, коли гетьман Великого князівства Литовського охороняє межі Московії, склавши присягу її цареві? — голос Глинського почав дзвеніти.

— А як назвати, княже, коли русинська шляхта служить литвакам та полякам, охороняючи їхні межі, в той час, коли землі Руські ще не так давно самі вирішували власну долю? Невже це так швидко забулося? Коли Київ був батьком землі Руської і беріг усе, що було доброго на ній?

— До чого ти хилиш? — перебив князь.

— Не хилю я, княже, а передаю тобі послання від мого володаря про те, що колись мусить настати час. І зараз — чи не найкраще. Мир між Московією та литваками довго не протримається. І Великий Князь Костянтин здатний вплинути на це. У його владі велике військо. Твій брат, князь Іван — київський воєвода. Твої намісники, княже, старостують у Черкасах, Полтаві, Турові, Утені. Кажуть, король обіцяв тобі Брацлав. У тобі, княже, православна шляхта бачить свого. Спалахне уся Русь. Православна! І коли буде відтворено Київську монархію...

— Ти хоч розумієш, нещасний, що верзеш?! — Глинський мимоволі підвівся. — Ти, посланець зрадника, закликаєш до зради мене, вірного підданого, наближеного самого короля, маршалка королівського двору... Ти розумієш своєю нікчемною головою, що я мав би закувати тебе у кайдани і везти до Вільна?

— Річ не в тому, що розумію я, — опустил очі Нещада, не витримавши гнівного погляду. — Я лише вірний слуга, більше нічого. Розуміти належить Великому Князеві Костянтину. І він розуміє, що попри твоє католицтво ти захищаєш православних русинів та випрошуєш для них блага у короля. Знає, що твій хист великого воїна не дає тобі вдоволення від життя при литовському дворі, де кожен католик прагне з'їсти тебе, вижити. Знає, що серце твоє воліє до Русі, адже здобувши славу в Саксонії, ставши улюбленцем цісаря, ти повернувся сюди. Ось що розуміє Великий Князь, тому й прислав мене до тебе. Через це й не годиться моя нікчемна голова для жодного порівняння з такою великою метою.

Вигляд Глинського продовжував залишатися гнівним та незворушним, але усередині починали вирувати інші почуття. Наче гонець Великого Гетьмана, а нині виходило — запроданця, зумів підібрати ключа до потаємної скриньки, що була десь глибоко у ньому й відчиняти яку мав право лише він сам.

— І ще велено мені розповісти про одного... зрадника. Дашкевич у Московії. Але не з московитами. Він із князем

Костянтином. І військо у нього не московське — його військо. І кримський хан Гірей воює тепер із литваками, а з Московією у мирі. Тому з його боку також буде поміч. Знаю, що ти скажеш, княже, — усі вони, і московити, і хан — не хочуть бачити нас вільними. Нехай. Але ми скористаємось їхньою допомогою. А далі — залежатиме від нас самих. І тобі, Великий Княже, вирішувати — бути господарем на своїй землі чи справді закувати мене у кайдани і дивитися далі, як її скатоличують та притискають твій православний нарід, позбавляючи найменшого голосу.

Ось що замислив Острозький! Те, про що виникали думки чи не в кожного з великих русинів. Воно й не дивно. От тільки... Глинський добре знав гетьмана. Недарма їх обох єднав давній рід. І те, що промовляли вуста його вірного слуги і призначалося для вух Михайла, аж ніяк не було вмістом подібної скриньки, яку мав у собі й князь Костянтин. За роки служби при дворі саме розуміння, що таке інтриги, дало Глинському змогу скочити так високо. І сподівання колишнього гетьмана, що патякання його гінця він, князь Михайло, сприйме за монету чистого золота, навіть веселило. Попри все, ніхто у королівстві не мав стільки земель та багатства, як Острозький. Тривав котрий уже рік його полону, а король, так і не передавши остаточно булави Кішці, наче продовжував тримати місце, не вірячи у зраду гетьмана.

«Відродити Київську монархію...» Слова засіли. Власне, вони давно лежали десь там, на дні отої потаємної скриньки, яку намагався відчиняти якомога рідше. Але ж не для того прислав князь цього зірвиголову, щоб запропонувати все йому. Радше, щоб використати, як і московитів, як і хана Гірея...

Русин насамперед про власну скриньку дбає. Тільки не ту, що глибоко у грудях... Глинський рвучко підвівся, навіть не глянувши на гінця.

— Тебе і твоїх людей відведуть до покоїв. Вам треба поїсти та поспати.

— А відповідь, княже? — підвівся, хитаючись, Нещада. — Ось що потрібно насамперед.

— Буде тобі й відповідь, — безбарвно мовив Михайло. — Не хутір просиш. Пийте мед, їжте. Завтра на світанку скажу тобі... Поки що чекай.

Князь Іван, воєвода Київський, відштовхнувся від стіни, де грубим килимом була завішена діра, і рушив з потаємних покоїв. Від незручного стояння затерпили ноги. Він чув усе. Усередині млоїло. Невже Михайло пристане на той заклик Острозького?! Чого йому ще? Боже праведний... Улюбленець короля! Тоді, якщо не вийде, — кінець усьому: і воєводству, і голова з пліч полетить. А воно ж не вийде... Пришвидшуючи крок, Іван прямував на протилежний кінець покоїв — туди, де зараз мав бути його брат, у якого всередині наче чорти сиділи, якому він був зобов'язаний усім — владою, воєводством і завдяки якому тепер складе голову.

* * *

Світло маленької лампадки ледве жевріло, і тремтячі руки Лук'яна перебирали те, що насилу бачили очі. Цей запах залазив у ніс, наче дурман, від чого крутилася голова, а сторінки грубезної книги шелестіли так, що доводилося увесь час прислухатися, чи не рипнуть двері. Власне, тоді вже буде пізно. Потрібно швидше. Їхні кроки він мусить почути ще раніше, інакше...

А очі продовжували виловлювати з поживклих сторінок чарівні літери, від чого губи ворушилися самі:

¹ На Господа я надіюся, як же ви кажете душі моїй:
«Відлітай на гору вашу, як птах»?

² Бо ось грішники напружили лук, наготували стріли,
щоб стріляти в темряві в непорочних серцем.

³ Бо те, що Ти довершив, вони зруйнували. Що зробить
праведний?..

⁵ Господь випробовує праведного і нечестивого, а той,
хто любить неправду, ненавидить душу свою.

⁶ Дощем пролле Він на грішників палаюче вугілля, вогонь і сірку. Палючий вітер — частка їхньої чаші.

⁷ Бо праведний Господь і любить правду. На праведних дивиться лице Його.

Але ж коли? Коли це станеться? Поки що усе навпаки. Чим він не праведний? Чим заслужив гнів Господній? А може, тим, що, читаючи ці рядки крадькома, замислюється над кожним словом? Намагається зрозуміти, що до чого.

Зрозуміти до кінця не вдавалося поза всяке бажання. Восени отець Никодим забрав разом із належним житом усе сіно, яке вдалося заготувати. І марно плакала мати, що самим нічого не залишилось, адже усі ті луки, де росли трави, відібрав ненаситний Данило, який, дай волю, міг би викосити поживу на всіх берегах, що їхні та що не їхні. Навіщо йому стільки? З тих зроблених вуликів можна прожити не гірше, ніж мірошнику з млина. І не проллється на його голову оте палаюче вугілля, не кажучи вже про сірку та вогонь. Навіть коли товче його, Лук'яна, по плечах заради розваги. А інші, хто невідомо за що гидливо називає його Чихонею?

¹⁻² Спаси [мене], Господи, бо не стало праведного, бо нема вірних між синами людськими.

³ Неправду говорить кожен ближньому своєму; уста улесливі говорять від серця лукавого.

⁹ Навкрути нечестиві ходять, коли підносяться нікчемні з синів людських.

Оце вже правда. Що є, те є. А дяк Євстафій? Лук'ян не раз згадував, як той тягнув собі те, що принесли селяни, і коли це сталось уперше — ще й відшмагав його різками, що тримав у недільній школі отець Никодим. Як міг чинити так той, хто оберігав Слово Боже і навіть навчав йому?

Думки Лук'яна знову почали розбігатись, як завжди, коли залазив у такі хаці. Згадка про недільну школу відвернула від цього, найбільш болісного. Останній раз, коли він тягав воду і тер порепану підлогу, Федько, менший син мірошника, хоч і був лише на рік молодшим од Лук'яна, ніяк не міг

порахувати, скільки буде, якщо до чотирьох мішків жита додати ще сім.

Лук'ян Котира міг спостерігати оце все лише збоку, до самої ж науки було зась. Утім, уже давно зрозумів, яким чином ті, хто вміють, лічать будь-що. Школа, котра збиралася щонеділі, скінчилася, а хлопець, шаленіючи від задоволення, подумки збільшував кількість уявних мішків, додаючи ще стільки, а потім ще, а потім ще. А згодом удома так, щоб не бачила мати, заліз у мішечок із гречкою, відсипавши дві жмені. Він довго рахував зернятка, вважаючи кожне цілим мішком, додаючи то по чотири, то по двадцять чотири, то по кілька сотень. Тоді додав у пам'яті, а потім перелічив зернятка. Зійшлося усе до єдиного. Якби це справді були мішки, вистачило б на усіх. І порахувавши тих, кому здалося би дати, він подумки розділив цей скарб, а потім розкинув по одному зернятку, аби перевірити. Усе зійшлося знову.

А чи є тут книжки, в яких написано, що далі? Найбільше, що міг уявити Лук'ян, — сто сотень. А як додати ще? Двічі по сто сотень, тричі... Сто по сто сотень! Де кінець ліку? Що — нема?! Губи ворушилися, а він ділив та множив, не підозрюючи, що робить саме це. А чи буває така книжка, де написано, що там, за межею, куди сідає сонце. Там, у Дикім полі та ще далі за ним? А в інший бік? За литваками і ще далі? Де край, і чи є він узагалі?

У часи, коли залишався сам, Лук'ян шукав, а прибираючи, обдивлявся усі закутки до найменшого. В усій церкві книжок було тільки три. І усі про Бога, Який жив на небі. Там, де зорі та місяць, там, де сонце та хмари. То чому не писали у них, що воно таке? Як високо? І чому сонце, ховаючись за скелі на Даниловому березі, не сходить зранку звідти? Воно з'являлося з іншого боку над росистими луками. Чому? Напевно, це дуже потаємні книжки, і їх не може бути у звичайній церкві такого маленького села. А от у Брацлаві, напевно...

— А-а-а! — різкий розгніваний голос та кістлява рука Євстафія, наче ота небесна сірка, впали на голову бідолашного Лук'яна. Його тягли геть, оббиваючи кути і сиплячи тумаки, куди попало.

— Цур тобі, пек, антихристе! Куди полізло, матері твоїй хиря!

Виволікши нещасного надвір, дяк гамселив Лук'яна патиком, що не знати звідки потрапив під руку.

— Святу книгу хотів украсти! Буде твоїм і хребту, і животу!

— Прости, Господи! — перехрестився отець Никодим, котрий якимось дивом також опинився тут.

— Не крав я, не крав її! — волав Лук'ян, коли терпіти стало неможливо. — Почитати хотів! Не бийте!

— А брехати ще більший гріх, аніж красти! — сильніше приклався Євстафій.

— Богом клянуся! Господом-Богом Всевишнім! Горіти мені у пеклі, якщо...

Не кажучи більше нічого, святий отець виніс Псалтир і, розгорнувши як удалося, тицьнув йому під ніс.

— Горіти тобі справді у пеклі. Читай, коли хотів...

Розмацькуючи сльози, бідолашний хлопець швидко заворушив губами:

— Господь — твердиня моя і пристановище моє, визволитель мій, Бог мій, поміч моя; на Нього моя надія, оборонець мій, ріг спасіння мого, заступник мій. Огорнули мене муки смертельні, і ріки беззаконня засмутили мене. Кайдани пекельні скували мене...

Обоє пороззявляли роти.

— Ну, вистачить, — похмуро мовив отець Никодим, закриваючи книгу. — Грамоту звідки знаєш?

— Знаю, — схлипував нещасний. — Чув, як ви у недільній школі вчите. І грецькою можу...

— Книжки брав сам?

— Брав, святий отче...

— Ну, тоді мусиш знати, що там написано і таке: «Пихатість передує падінню, а гординя — загибелі! І краще бути сумирним духом із покірними, ніж ділити здобич із гордими!»

Голос отця Никодима перейшов на крик, і він, вихопивши палицю в Євстафія, заходився ще більше лупцювати Лук'яна.

* * *

— Михайле, брате мій!

— Збери зо два десятки своїх хлопців, — рвучко повернувся той. — Неспокійно тепер. Мушу їхати до короля.

— Ну, слава тобі, Господи, — перехрестився Іван. — Я вже було, думав...

— А ти думай, добре робиш, — осадив його, наче коня, Михайло. — Ще нічого не вирішено. Ти — воєвода Київський. Усе чув? От і думатимемо разом.

— А... твоя варта? — наче згадав воєвода. — Залишаєш?

— Моя варта завжди зі мною. Твої поскачуть позаду, дивитимуться, чи хто не стежить. Зрозумів?

Михайло сів і заплющив очі. Думи накрили з головою. Найдоцільнішим виходом здавалося закувати гінця у кайдани й везти до Вільна, ще раз підтвердивши таким чином власну відданість королю. Гарно. От тільки... Чим рік король Ягеллон мав менше й менше ваги у державних справах. Натомість зростала кількість різних сеймів та сеймиків. Польська та литовська шляхта, не надто мирячись між собою, разом не любила русинів, дедалі більше наступаючи на їхні порядки та звичаї. І тут не врятує ніяке католицтво, будь ти хоч тричі католиком. Острозького терплять через багатство, в якому зрівнятися з ним ніяк не світить. А життя королів, як відомо, непевне. Глинський це добре розумів. І слідом за королями зазвичай падають їхні фаворити. Що ж тоді? Виходить, правий гетьман? За великим рахунком правий. От тільки, говорячи про Київську державу, бачить у ній насамперед себе, не інакше. Тут не буде поступок. То як учинити?

— Їдь до короля, брате, — проказав Іван. — Посла у кайдани — і до Вільна. Так певніше. Довше проживемо.